

ОГЛЯДИ Й РЕЦЕНЗІЇ

Микола ПОЛЬОВИЙ, Юрій СВЯТЕЦЬ Короткий нарис історії української кліометрики

Микола ПОЛЬОВИЙ – кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, сфера наукових зацікавлень: історична інформатика, моделювання та прогнозування історичних та соціальних процесів. Електронна адреса: 1@tyko.name

Юрій СВЯТЕЦЬ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, сфера наукових зацікавлень: історична інформатика, кліометрика, історія України XX ст. Електронна адреса: yurysvyatets@gmail.com

*«Історія буде добра до мене, бо я збираюсь її написати»
В. Черчилль*

Кліометрія, або кліометрика, бере свій початок майже в середині ХХ ст. у межах історичної складової економічної науки – власне, в межах кількісних, математико-статистичних досліджень з історії економіки. До історичної науки Радянського Союзу хвиля кількісних досліджень дійшла наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. також через дослідження з економічної історії, та відтоді фіксується відповідний самостійний напрям досліджень в історичній науці. Інші назви цієї сфери наукових досліджень уже в рамках історичної науки – квантитативна історія, кількісна історія, математичні методи в історичних дослідженнях, історична інформатика, цифрова історія. Одними з перших «законодавців моди» для історичної науки всього СРСР тоді виступили історики І. Д. Ковальченко та Л. В. Милов у Москві, Б. М. Миронов у Ленінграді.

Водночас не можна сказати, щоб кількісні дослідження увійшли протягом 70-х або 80-х рр. ХХ ст. у широкий вжиток навіть у межах економічної історії. Через необхідність, з одного боку, застосування кількісних методів та відповідних обчислювальних потужностей (яких було недостатньо) та використання однорідних і повних статистичних даних, з другого, кількісні дослідження залишались на маргінесі історичної науки всіх республік СРСР (власне, в цьому радянська історична наука була цілком схожа і на світову

історичну науку). Історії розвитку кліометрії на теренах СРСР та переважно Російської Федерації після його розпаду присвячено багато праць, серед яких слід згадати праці Л. Й. Бородкіна та особливо І. М. Гарскової¹.

Волею долі автори цієї статті брали участь у русі відповідних шкіл та досліджень в Україні та відповідно поставили собі за мету зробити певний нарис розвитку кліометрії в Україні. Водночас епіграф до статті вибрано не зовсім випадково – 20-30 років тому, стаючи на непопулярний шлях кліометричних досліджень, автори і в думках не мали написання історії української кліометрії, але так уже сталося, що зараз в Україні залишилось небагато учасників цього руху.

Автори свідомі того, що учасники історичних подій завжди бачать лише маленький шматочок дійсності, тому цілком можливо, що, попри всі наші зусилля щодо того, щоби піднятися над особистим сприйняттям подій, якісь кліометричні осередки в Україні залишились поза нашої увагою. Отже, автори не претендують на повноту цього нариса та водночас сподіваються на те, що пам'ять не підведе їх занадто сильно.

Автори трактують терміни «українська кліометрика» та «кліометрика в Україні» синонімічно, маючи на увазі дослідження, які проводили українські вчені в рамках кліометричного напрямку. Тому в роботі не розглянуто зарубіжні проекти типу гарвардського «Цифровий атлас України»² та швейцарського «Український регіоналізм»³. Крім того, визначаючи, кого саме вважати представником кліометричного напрямку, автори керувались критерієм певної самоідентифікації вченого – прямо висловлена або побічно проявлена (на кшталт участі у відповідних наукових заходах) ідентифікація вченого із цим напрямом слугувала індикатором необхідності врахування його наукового доробку в нашому нарисі. Водночас ми свідомі того, що вчені, які працюють у близьких напрямках, наприклад, в історичній демографії чи економічній історії, часто використовують кількісні методи у своїх дослідженнях (історична демографія взагалі дуже «кількісна» дисципліна), але загалом уважають їх поза напрямом, якому присвячено цей нарис, крім ситуацій згадуваної «самоідентифікації». Власне, і це «ідентифікаційне» обмеження потребувало застосувати в назві цього нариса слово «короткий». З таких самих міркувань за рамки даного нариса винесено проекти та публікації Центру міської історії у Львові та Інституту історії України НАН, які

¹ Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров и И. М. Гарскова, «Ассоциация «История и компьютер»: 20 лет спустя», *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, 38 (2012): 3–6. <http://www.aik-sng.ru/node/425>; И. М. Гарскова, «Квантитативная история 1960-х–1980-х гг. в СССР и ее роль в становлении исторической информатики», *Историческая информатика*, 3 (2018): 7–24; И. М. Гарскова, *Историческая информатика. Эволюция междисциплинарного направления* (Москва: Litres, 2019).

² «The MAPA: Digital Atlas of Ukraine program», Harvard University, accessed May 5, 2019, <http://gis.huri.harvard.edu>.

³ «Ukrainian regionalism: a research platform», University of St. Gallen, accessed October 5, 2018, <http://www.uaregio.org/>.

останнім часом інколи бувають дотичні до цифрової історії та цифрового джерелознавства⁴.

Українська кліометрика інтегрувала здобутки таких галузей історичної науки, як історичне джерелознавство, економічна історія, історіографія, теорія та методологія історії. В окремих університетах достатньо динамічно впроваджувався напрям, пов'язаний із викладанням кількісних методів та математичної статистики майбутнім історикам. Застосування кількісних методів дозволяє залучати дані масових та/чи статистичних джерел, які до цього або не використовували, або найчастіше використовували лише в обмеженому обсязі. Саме тому більшість робіт в українській кліометриці пов'язана із джерелознавством.

Загалом слід констатувати, що українські кліометристи переважно приставляли на більш популярну серед кліометричного загалу думку, що будь-яка робота із застосування кількісних методів у джерелознавстві має не лише запроваджувати до наукового обігу нові джерела чи відкривати нові характеристики історичних джерел, а й розв'язувати на основі кількісного аналізу цих джерел цілком конкретну наукову проблему чи перевіряти певну наукову гіпотезу. Власне, і у вивченні окремих історичних проблем так само перевагу віддавали й віддають саме розв'язанню проблем, а не милуванню математичним чи комп'ютерним апаратом, який можна застосувати. Тут треба зазначити, що, як не дивно, в українських кліометристів майже вийшло обійти проблему «застосування комп'ютерного апарата заради власне його застосування», яка з легкої руки Пітера Доорна отримала в західній та російській кліометриці жанрову назву «я і моя база даних». Детальніше про цю проблему можна почитати тут⁵.

Становлення та розвиток української квантитативної історії (кліометрики) певний час відбувалися завдяки науковим контактам із фахівцями колишнього СРСР, згодом Білорусі, Грузії, Росії. Певний імпульс розвитку української кліометрії дала програма Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР 1985 р. із комп'ютеризації процесів навчання, викладання та дослідження історії⁶. Одним із елементів цієї програми міністерства була організація двомісячних стажувань гуманітаріїв з метою здобуття спеціальних навичок роботи на комп'ютері. Загалом для країни результат був невтішний, бо викладачі-технічного профілю не дуже розуміли, що викладати гуманіта-

⁴ Див., наприклад: В. Куліков, М. Погорілко, «Міжнародний практичний семінар «Цифрове та візуальне: нові підходи до дослідження історії міст центрально-східної Європи», *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр. Вип. 25 (2015): 187-193. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sidptm_2015_25_18.pdf; *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр. Вип. 25 (2015). http://history.org.ua/LiberUA/sid_2015_25/sid_2015_25.pdf

⁵ Пітер Доорн, «Я і моя база даних: движение к концу направления «История и компьютер»?» *Информационный Бюллетень Ассоциации История и компьютер*. 13 (1995): 48-77.

⁶ В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Навчальний посібник для історичних факультетів університетів* (Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського ун-ту, 2001).

рія, а гуманітарії ще менше розуміли, що їм потрібно від унікальних на той час персональних комп'ютерів⁷. При цьому окремі викладачі-гуманітарії через 10–20 років вдячно згадували ці ініційовані міністерством стажування, бо їм пощастило потрапити до провідних кафедр радянських університетів. Одним із таких викладачів став тоді доцент Дніпропетровського державного університету В. В. Підгаєцький, якому поталанило потрапити на стажування до Лабораторії математичних методів та електронно-обчислювальних машин при кафедрі джерелознавства Московського державного університету. Власне кафедрі джерелознавства очолював І. Д. Ковальченко, – один із фундаторів квантитативної історії в СРСР. Певною мірою таке стажування для доцента з українського вишу стало можливим внаслідок того, що Дніпропетровський державний університет перебував безпосередньо у підпорядкуванні Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. Тривалий час Лабораторія, керівником якої на той час був Л. Й. Бородкін, слугувала атрактором, певним хабом для багатьох істориків радянського та пострадянського простору, які використовували кількісні методи у своїх дослідженнях. Багато хто з наступного «покоління» українських кліометристів ознайомлювалися з кліометрикою саме завдяки цій лабораторії та міжнародним школам на її базі протягом 1990-х рр. Автори цього нарису, працюючи відповідно в Дніпропетровську та Одесі, вперше зустрілися влітку 1995 р. саме в цій лабораторії. Так само і знайомство з колегами-кліометристами із Харкова відбулось на черговій конференції Асоціації «Історія та комп'ютер». Згодом цей осередок змінив назву на лабораторію історичної інформатики. А 2004 р. на її основі була створена перша на пострадянському просторі кафедра історичної інформатики на чолі із її багаторічним завідувачем Л. Й. Бородкіним.

Співробітники науково-дослідної лабораторії, аспіранти та студенти історичного факультету Дніпропетровського державного університету брали участь в Осінніх школах «Історична інформатика: європейська модель» (Москва, 1994–1996 рр).. У жовтні 1996 р в рамках цієї школи на базі науково-дослідної лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях було проведено науково-навчальний семінар «Комп'ютинг у вивченні середньовічної історії», який забезпечував доктор Герхард Яріц (Центральний європейський університет, Будапешт)⁸. У листопаді 1997 р. він же прочитав курс «Образи середньовічних зображень» (*Images of Historical Images*), який слухали студенти не тільки історичного, а й факультетів філології, образотворчого мистецтва, журналістики та засобів масових комунікацій.

Важливу роль у формуванні загальної «пострадянської» спільноти істориків-квантифікаторів відіграла Асоціація «Історія і комп'ютер»⁹, створена 1992 р. за підсумками Міжнародного наукового семінару «Нові

⁷ Там само.

⁸ Ю. А. Святец, «Научно-учебный семинар «Компьютинг в изучении средневековой истории», *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, 20 (1997): 31–3.

⁹ Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров и И. М. Гарскова, «Ассоциация «История и компьютер».

комп'ютерні технології в історичних дослідженнях та освіті», що проходив в Ужгороді. Л. Й. Бородкін розповідав авторам цього нариса, що коли вибирали місце проведення семінару, він та Манфред Талер (видатний німецький кліометрист з Кельну, який багато допомагав становленню московського кліометричного осередку), шукали точку, максимально зручну для приїзду західних фахівців та фахівців з СРСР, то, кинувши погляд на мапу, визначили, що такою точкою може бути Ужгород. Ужгородський семінар зібрав фахівців із 13 країн Східної і Західної Європи, які обмінялися досвідом своїх розробок у галузі історичної інформатики. На цьому семінарі було створено ініціативну групу зі створення Асоціації «Історія та комп'ютер» (далі – АІК). Представники Дніпропетровського осередку В. В. Підгаєцький та Ю. А. Святець брали участь у цій конференції. У вересні 1992 р. в Москві відбулися установчі збори, де була обрана тимчасова Рада асоціації, якій було доручено підготувати реєстраційні документи до реєстрації АІК. У листопаді 1992 р. Асоціація була офіційно зареєстрована. В. В. Підгаєцького було обрано членом Ради АІК, в якій він перебував до останніх днів життя. Щорічні, а згодом бієнальні конференції Асоціації тривалий час слугували надійним місцем зустрічі та обміну ідеями й результатами досліджень і українських кліометристів, бо забезпечити подібну конференційну активність у межах однієї лише України виявилось неможливим. На жаль, інституційні зв'язки із Асоціацією майже перервалися з початком російсько-української війни 2014 р., але особисті контакти, налагоджені протягом останніх 20 років, все також тримають українських кліометристів у загальному «пострадянському» полі історичної інформатики.

Інституційно кліометричні дослідження в Україні були пов'язані з кількома науково-педагогічними осередками.

Першим за часом виникнення є **Дніпропетровський/Дніпровський осередок**, який виник 1987–1988 рр. на чолі з В. В. Підгаєцьким на базі катедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету. В 1990 р. на історичному факультеті було створено комп'ютерний клас. У різні роки в цьому осередку працювали Ю. А. Святець, В. А. Дмитрієва, І. О. Тарнопольська, К. Л. Шихов, В. В. Осін, В. В. Ващенко, Р. В. Топка.

Переважна більшість українських кліометристів була або навчена в Дніпровському осередку, або кваліфікувалася в ньому, захистивши у спеціалізованій вченій раді при Дніпропетровському університеті кандидатські та докторські дисертації (як правило, з формальної спеціальності 07.00.09 «Історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження», яка після здобуття Україною незалежності трансформувалася у спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»). Тут захищалися Ю. А. Святець, М. А. Польовий, О. І. Обласова, І. О. Тарнопольська, В. А. Дмитрієва, Р. В. Топка, К. Л. Шихов, Л. Ю. Жеребцова, А. Г. Алексаха, С. В. Чирук, О. І. Красько.

Другий осередок згодом почав формуватись у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна. Серед його представників слід назвати В. О. Кулікова, К. А. Єремєєву, П. В. Єремєєва, О. І. Красько, Є. С. Рачкова.

Важливу роль у розвитку української кліометрики відіграв осередок у Запорізькому університеті. Завідувач кафедри історії України, доктор історичних наук, професор С. Р. Лях не лише брав активну участь у різноманітних конференціях, які проводила Дніпропетровська школа, а й сприяв атестації кліометричних кадрів під час захистів відповідних робіт учнів В. В. Підгаєцького (зокрема, Ю. А. Святця та В. А. Дмитрієвої). Слід зазначити, що, попри наявність лише однієї особи в Запорізькому університеті, яка стала на кліометричний шлях, автори вважають, що саме цей університет є осередком суто у прямому значенні, зафіксованому у словниках («осередок – ... основа, з якої розвивається... поширюється що-небудь. // Особа чи група людей, навколо яких зосереджується яка-небудь діяльність») – справді, як і у випадку «одноосібного» одеського осередку, ідеться про певне поширення кліометричних ідей у навколишньому середовищі.

Сформувалися такі **основні напрями**, які розробляють українські кліометристи:

- теорія та методологія джерелознавчих досліджень у комп'ютерну епоху;
- моделювання розвитку теоретичної історіографії;
- математичні методи аналізу масових джерел;
- контент-аналіз історичних джерел;
- математичне моделювання історичних явищ та процесів;
- методика викладання кліометрики.

Проблеми теорії та методології джерелознавчих досліджень у комп'ютерну епоху. Цій проблематиці неабияку увагу приділив В. В. Підгаєцький, який сформулював низку методологічних концептів. Одним із них стала методологічна парадигма джерелознавства (МПД), названа ним тріадою Олівії Ріки, – триєдність знакової, системної та модельної методологій в історичній науці¹⁰. Учений зауважував, що специфіка історичного дослідження полягає в тому, що предмет вивчення істориком безпосередньо не доступний. Отже, вивчення минулого (яке В. В. Підгаєцький визначав як минуле в людині та людину в минулому) можливе лише на основі замінників цього минулого, тобто моделей. Тому діяльність історика – це моделювання минулого¹¹. На

¹⁰ В. В. Ващенко, В. А. Дмитрієва, Ю. А. Святець та Р. В. Топка, "Primum Vivere – Primum Agere (до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Віталія Васильовича Підгаєцького)", *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*, т. 19, вип. 19, (2011): 17–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2011_19_19_5; В. В. Ващенко, «Читаючи професора В. В. Підгаєцького: деякі проблеми методології історичної науки», *Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, Вип. 10 (2012): 302–313.

¹¹ На основі такого висновку В. В. Підгаєцький сформулював «ефект Журдена», тобто когнітивну біфуркаційну ситуацію, коли історик, досягнувши раніше інтуїтивного використан-

користь такої думки свідчить і той факт, що висвітлення одних і тих самих подій минулого історики здійснюють по-різному, тобто кожен історик пропонує власну версію моделі минулого. І причина не тільки в суб'єктивності дослідників, а й в доступності історикам більшою чи меншою мірою даних про минуле та вибір кожним із них індивідуальної її моделі (або версії). Такі моделі, на переконання В. В. Підгаєцького, історик формує на основі власного досвіду, наявних даних та логіки суспільних процесів чи соціальних конструкцій, які завжди мають певний прототип. Отже, для побудови моделі минулого потрібні носії даних, які в історичній науці називають історичними джерелами, та уявлення про логіку будови світу, тобто його системність. Учений дійшов висновку, що саме історичні джерела і є моделі, доступні історикові для вивчення минулого.

Основна інформація про минуле саме в цих «свідках» минулого, що збереглися до нашого часу. Об'єкти, які історик називає історичними джерелами, містять як виражену (безпосередню, явну), так і приховану (структурну, латентну) інформацію. Навіть виражена інформація історичного джерела має одночасно і знакову, і системну природу. Знаки правлять за засоби відображення (матеріалізації) інформації, яку людина не обов'язково фіксує усвідомлено задля передавання в часі та просторі. Але в кожному разі об'єкти пам'яті (історичні джерела) містять систему знаків, що відповідають певному коду. Завданням історика є дібрати такий код, щоби знаки «заговорили». Вибір коду неабияк важливий, оскільки відповідно до теоретичних положень семіотики знаки полісемічні (багатозначні). Полісемія – наслідок відмінних кодів, тобто правил використання (тлумачення) знаків. Саме ця властивість знаків пояснює плюралізм історичних концепцій щодо одних і тих самих історичних систем (подій і процесів минулого). Іноді код недоступний. У такому разі об'єкт пам'яті (наприклад, надписи етрусків) не «відає» інформаційного повідомлення. Власне код як логічна система, що править за основу вибудовування людиною (як автором, так і читачем) логіко-лінгвістичних моделей довколишнього світу як у минулому часі, так і нині.

Особливим обдаруванням історика є спроможність добирати коди до знаків, які люди не створювали безпосередньо для фіксації та передавання інформації, а вони стали наслідком їхнього щоденного життя (знаряддя праці, посуд, меблі, одяг, житла, споруди, агрокультури, інфраструктура, держава, суспільні організації, лікувальні заклади та ін).. Але ці самі об'єкти люди використовують і нині, що й формує підстави для архетипних, стереотипних чи, інакше, системних уявлень про світ. Отже, людині властиво уподіб-

ня певного методологічного концепту, отримує нові пізнавальні перспективи завдяки розширенню власного дослідницького світогляду й усвідомленого використання наукового інструментарію. В іншому разі історик «залишається на попередньому рівні своїх пізнавальних можливостей». Див: В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології*, 100; В. В. Подгаецкий, «Эффект Журдена» или история как метафора прошедшего времени», в *Методологические проблемы исторической науки. Материалы научной конференции*, Минск, октябрь 1992 г., под ред. В. Ф. Кушнер, (Минск, 1993), 93.

нювати різномірні речі й бачити відмінності у схожих об'єктах. Це є ключем для пізнання явищ і процесів минулого, які можна вивчати за аналогією до сучасних структур і які є незмінними протягом тривалого часу. Структура, тобто комплекс взаємозв'язків між елементами, є основою системи. Один і той самий набір елементів, зауважував В. В. Підгаєцький, у різному поєднанні утворює відмінні структури, а отже, щоразу інші якості. Тобто саме структура відповідає за якість системи. Наприклад, відмінна взаємодія однакових структурних частин такої системи, як виробництво (землі, праці, засобів виробництва, витратних матеріалів, робочої чи продуктивної худоби), породила поміщицьку та капіталістичну моделі господарств, що, безперечно, якісно відмінні. Отже, системні уявлення також пояснюють плюралізм історичних моделей явищ і процесів минулого.

Системна природа носіїв інформації для історика полягає ще й у тому, що вони являють собою триєдність підсистем – матеріальної основи, коду та засобів фіксації. Ці складники здебільшого відповідають певному хронологічному (тобто технологічному) статусу. Лише системне сприйняття носія інформації істориком робить його автентичним та адекватним історичним джерелом. І матеріальна основа, і спосіб та засоби фіксації інформації є так само коди, що відповідають певній епосі, як і коди, що визначають правила застосування спеціально вигаданих знаків для відображення семантичної інформації.

Основний висновок, якого дійшов В. В. Підгаєцький, полягає в тому, що МПД є необхідна й достатня умова (основа) для застосування математичних методів у історичних дослідженнях.

В. В. Підгаєцький, спираючись на системну та знакову методологію, ввів до наукового обігу нові наукові історичні дефініції – «джерельна база як система» та «структура джерельної бази». Оскільки структура є складовою системи, то вчений дійшов висновку, що «джерельна база як система – це сукупність носіїв інформації (а отже, і сукупність інформації), яку залучає історик для вивчення соціальних систем, тоді як структура джерельної бази – це сукупність знань про досліджувані системи, знань, які він спроможний видобути з інформації про системи й подати у вигляді їх (систем) моделей»¹².

Традиційно історики вважають, що дослідження минулого можливе лише екстенсивним залученням нових джерел, тобто обов'язково завдяки розширенню джерельної бази. В. В. Підгаєцький доводив, що історичне дослідження не обов'язково треба виконувати на основі пошуку додаткових джерел. Існує й інтенсивний шлях в історичній науці, який формує предметний простір для окремої галузі історичного пізнання – кліометрики. Для застосування математичних методів не є достатніми одиничні джерела, які історики зазвичай називають унікальними. Інформація окремого носія не завжди відповідає вимогам адекватності, повноти, автентичності, достовірності, репрезентативності. Критерій науковості ґрунтується на відтворюваності, тобто підтверджуваності фактів у певній сукупності джерел.

¹² В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології*, 176.

Отже, історичне пізнання може спиратися на факти, що залишили подібний інформаційний слід (шлейф) на певній сукупності носіїв або масових джерел.

В. В. Підгаєцький дав уточнення дефініції «масові джерела», яким зазвичай протиставляють поняття «унікальні джерела». Учений зауважив, що ці терміни некоректно протиставляти, тому запропонував інші категорії джерел – самодостатні та ординарні. Самодостатність та масовість В. В. Підгаєцький уважав за інформаційні властивості джерел відображати соціальні системи¹³. Самодостатніми В. В. Підгаєцький називав такі джерела, які вже містять інформацію про соціальні системи без залучення інших носіїв. Масовими джерела стають тоді, коли вони «внаслідок цілеспрямованої діяльності дослідника зібрані разом і представлені у вигляді системи», завдяки чому й можуть відображати соціальні системи¹⁴. Терміну «унікальні джерела» коректно поставити у відповідність поняття «ординарні джерела». В. В. Підгаєцький стверджував, що унікальність та ординарність, – це вже властивості власне інформації в джерелах¹⁵. Ординарними, на його думку, є звичайні джерела, інформацію яких можна знайти на інших подібних носіях. Унікальні джерела містять інформацію про соціальну систему, аналоги якої відсутні в інших дослідженнях¹⁶. Щойно історик віднайде новий подібний носій із аналогічною інформацією – унікальне джерело перетворюється на ординарне.

Методологічна парадигма джерелознавства дозволила В. В. Підгаєцькому виокремити компоненти науковості історичного пізнання – програма дослідження, тлумачення використовуваних термінів, спостереження (описування) чи експеримент, відтворюваність результату, визнання варіативності розв'язання певної проблеми¹⁷.

Для пояснення того, як інформація історичних джерел стає знанням історика, В. В. Підгаєцький увів теоретичну тріяду: теорія знання – теорія пізнання – теорія інтерпретацій. Теорія знання, за визначенням ученого, охоплює множину фактів, визначень, сентенцій, які вважають доведеними внаслідок практичної діяльності людей і які певний час не потребують доказів чи підтверджень як наукові гіпотези, що протягом певного часу відіграють роль наукових аксіом¹⁸. Теорію пізнання формують знання про методології, методи, методики, технології та інструменти дослідження¹⁹. До

¹³ Там само, с. 244, 254–257; В. В. Підгаєцький, *Теорія і методологія джерелознавства з історії України XX ст. Конспект лекцій*. (Дніпропетровськ, 1996), 55.

¹⁴ В. В. Підгаєцький, *Теорія і методологія джерелознавства*, 250; В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології*, 62.

¹⁵ В. В. Підгаєцький, *Теорія і методологія джерелознавства*, 250; В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології*, 62.

¹⁶ В. В. Підгаєцький, *Теорія і методологія джерелознавства*, 249; В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології*, 61.

¹⁷ В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології*, 42-3.

¹⁸ Там само, 227-8.

¹⁹ Там само, 228.

теорії інтерпретації В. В. Підгаєцький відносив сприйняття та уявлення про минуле за історіографічною традицією²⁰.

Проблеми моделювання розвитку теоретичної історіографії. М. А. Польовий здійснив спробу формалізувати процес розвитку теоретичної історіографії та поступової зміни одних концепцій всесвітньо-історичного процесу іншими. Передбачалось, що формалізоване представлення різних концепцій історичного процесу дозволить нівелювати їхні зовнішні, неістотні, відмінності та дасть можливість формалізовано й неупереджено виокремити ті істотні відмінності, які відрізняли кожен наступну концепцію від попередньої. Ця спроба від початку базувалась на припущенні про можливість винайдення закономірностей зміни парадигм пізнання (на відміну від більш популярної ідеї Т. Куна). Унаслідок цього більш ніж 10-річні експерименти з формалізацією історіографічних концепцій надали цікавий матеріал щодо можливостей використання різних видів формального апарату – від формалістики параметричної загальної теорії систем та її «мови тернарного опису» до штучних нейромереж. Водночас власне проблема винайдення закономірностей зміни парадигм теоретичної історії так і залишилась поки ще не розв'язаною²¹.

Математичні методи аналізу масових джерел. Комплекс робіт присвячено аналізу та введенню до історичної науки масових джерел 1920-х рр. У Дніпропетровському університеті В. В. Підгаєцький досліджував соціальні структури на основі матеріалів Всесоюзних міських переписів 1923 та 1926 рр.²². Дослідник застосував багатовимірний (кластерний) аналіз даних про соціальний та професійний склад мешканців українських міст та вперше в історичній науці виокремив основні типи соціальних структур самодільного населення.

Тематику типологічних досліджень міст була продовжила одна з учениць В. В. Підгаєцького В. А. Дмитрієва. Вона вивчала **соціально-економічний стан** офіційно визнаних в Україні **міських населених пунктів** як результат урбанізації під час перепису населення 1926 р. Для цього дослідниця створила базу даних, до яких застосувала методи математико-статистичного аналізу. На основі інформаційної бази дослідження було сформовано концептуаль-

²⁰ Там само.

²¹ Н. А. Полевой, *Прогнозирование смены парадигм исторического познания: поиск метода* (Одесса: Фенікс, 2010).

²² В. В. Подгаецкий, *ЭВМ в изучении социальных структур (по материалам Всесоюзной городской переписи 1923 года* (Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1991); В. В. Подгаецкий, «Социальная структура населения городов Украины в годы нэпа (опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923 и 1926 гг.)» (Дис... д-ра ист. наук: 07.00.09, Московский гос. университет ім. М. В. Ломоносова, 1992); В. В. Подгаецкий, *Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур)* (Днепропетровск : Вид-во ДДУ, 1994).

ну модель даних про міста як систему для визначення елементів її структури, типових для міського поселення України 1920-х рр. Із використанням методів кореляційного компонентного, кластерного та дескриптивного аналізів визначено п'ять латентних чинників урбанізаційних процесів 20-х рр. ХХ ст. в Україні, а також п'ять урбаністичних структур²³. В. А. Дмитрієва, застосовуючи метод головних компонент, з'ясувала, що соціально-економічна диференціація міських поселень України в середині 1920-х рр. була зумовлена такими чинниками, як пропорції державного та приватного секторів у фонді володінь та господарюванні; способи формування прибуткової частини бюджету поселення та характер розподілу його фондів чи витрат; характер використання міського земельного фонду; рівень технічного забезпечення міських поселень; вплив національного складу населення на напрями розвитку галузевого господарства міських поселень²⁴. Застосовуючи кластерний аналіз багатовимірних даних, дослідниця визначила такі типи міст та міських поселень у середині 1920-х рр.: урбанізовані малобюджетні поселення; урбанізовані за інтенсивністю використання міського земельного фонду малобюджетні поселення з перевагою дрібних приватних господарств; мегаполіси з інтенсивним використанням міських земельних ресурсів, розширеною сферою державного фінансування та пріоритетом державної торгівлі в економіці; населені пункти техногенної урбанізації; історичні міста, що сформувалися протягом попередніх часів, а впродовж 1920-х рр. зберегли свої риси всупереч названим чинникам²⁵. Загалом В. А. Дмитрієва з'ясувала, що українським міським поселенням у середині 1920-х рр. властиві істотні диспропорції в економічній сфері адміністративних центрів та поселень меншого регіонального значення за трьома головними чинниками приватного та державного секторів господарювання: частками їхньої власності у фонді володінь, внеском в обсяги промислового виробництва та розміри торговельного обігу закладів відповідних секторів²⁶. Надалі предметне поле досліджень В. А. Дмитрієвої змістилося до предметного поля економічної історії незалежної України²⁷.

²³ В. А. Дмитрієва, «Особливості урбанізації в Україні в середині 20-х років ХХ сторіччя: технології баз даних та математико-статистичні методи аналізу» (Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06, Дніпропетровський національний університет, 2002); В. А. Дмитрієва, «Особливості урбанізації в Україні в середині 20-х років ХХ сторіччя: технології баз даних та математико-статистичні методи аналізу» (Дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський національний університет, 2002).

²⁴ В. А. Дмитрієва, «Особливості урбанізації в Україні в середині 20-х років ХХ сторіччя: технології баз даних та математико-статистичні методи аналізу» (Автореф. дис..., 13-4.

²⁵ Там само, 14-6.

²⁶ Там само, 17.

²⁷ В. А. Дмитрієва, В. А., «Економічний досвід 1991–2010 рр. незалежності України (аналіз даних статистичних джерел)», *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія*, вип. 1 (2010): 15–19. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_ifro_2010_1_5; В. Дмитрієва, «Організаційна модель консолідованого кластера Західно-донбаського регіону», *Економічний аналіз*, т. 10(2) (2012): 30-34. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>

Ю. А. Святець досліджував **соціальні структури українського села** в роки непу (1922–1926 рр).. На основі опублікованих матеріалів щорічних вибіркового весняних переписів селянських господарств дослідник створив релятивну базу даних, яка дала можливість провести комп'ютеризований аналіз великого масиву статистичних даних. Застосовуючи методи багатовимірної аналізу даних (кореляційний аналіз, метод головних компонент, кластерний аналіз), Ю. А. Святець зміг виявити певні закономірності соціально-економічного розвитку селянських господарств радянської України 20-х рр. ХХ ст. За допомогою технологій географічних інформаційних систем та кластерного аналізу дослідник побудував динамічну аграрну типологію адміністративних округ УСРР. Порівняльний аналіз цих типологій за 5 років засвідчив, що соціально-економічна ситуація в українському селі доволі динамічно змінювалася. Застосування методу головних компонентів дозволило Ю. А. Святецю виявити латентні чинники, що зумовлювали зміни в українському селянському господарстві протягом 1922–1926 рр. Спираючись на ідеї математичної теорії катастроф, дослідник побудував тривимірну модель селянського господарства, що дала форму «сідла», тобто одного із варіантів нестабільних систем, які цією теорією описані. Це дало підстави дійти висновку про те, що аграрний сектор УСРР протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. був далекий від збалансованого. Іншими словами, була неврівноважена різновекторність соціально-економічних стратегій селянських господарств, що й породжувало кризові явища цього періоду²⁸.

ecan_2012_10(2)_7; В. Дмитрієва, «Потенціал економічних об'єктів: системний підхід», *Економічний аналіз*, т. 10(1) (2012): 27-30. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2012_10\(1\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2012_10(1)_7); В. А. Дмитрієва, «Кризи в Україні: історія цінних коливань 1991–2011 рр.», *Історія торгівлі, податків та мита*, 2 (2012): 147–152. http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2012_2_20; В. А. Дмитрієва, *Динаміка бюджетного сальдо в Україні 2004–2013 рр.* : Монографія (Дніпропетровськ: Промінь, 2014); В. А. Дмитрієва, В. А., Басс, Ю. А., «Макропоказники економіки України: індикатори спаду», *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Економіка*, т. 22, вип. 8(3) (2014): 3-9. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov_2014_22_8\(3\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov_2014_22_8(3)_3); В. А. Дмитрієва, *Економічні коливання незалежної України: нелінійний аналіз криз та стійкості*: Монографія (Дніпропетровськ: Домінанта Прінт, 2015); В. А. Дмитрієва, «Стійкі та нестійкі цикли в коливаннях економічних показників України», *Економічний аналіз*, т. 19(1) (2015): 36-46. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2015_19\(1\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2015_19(1)_7).

²⁸ Ю. А. Святець, «Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження)» (Дис... канд. іст. наук: 07.00.09, держ. університет. Дніпропетровськ, 1993); Ю. А. Святець, *Українське селянське господарство та нова економічна політика. Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу*: Монографія (Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007); Ю. А. Святець, «Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження)» (Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2008).

Контент-аналіз історичних джерел. Окремого імпульсу набули дослідження, у яких автори розвивали ідеї та практично застосовували різні види контент-аналізу текстів історичних джерел. Оригінальний експеримент щодо з'ясування авторства Київського «Синопису» здійснила І. О. Тарнопольська. Як метод дослідниці вибрала контент-аналіз, у якому застосовано ентропійний коефіцієнт парної зустрічі літер у тексті, чи диграмної ентропії. Вибираючи такий метод, дослідниці спиралася на ідею, що в одного автора значення такого коефіцієнта для різних текстів має бути приблизно однаковим. Значення таких коефіцієнтів для різних авторів мають бути істотно відмінними, оскільки люди використовують індивідуальний стиль мовлення. Застосування методу диграмної ентропії дозволило І. О. Тарнопольській довести, що Київський «Синопис» є певна «колективна монографія», оскільки значення коефіцієнта на різних фрагментах як основного тексту (1674 р.), так і доповнення (1680 р.) істотно різнилися, що засвідчило відмінні стилістичні особливості в межах одного твору²⁹.

Формально-кількісний аналіз селянських наказів та ухвал до І Державної думи провів Р. В. Топка. Для зручності аналізу цих масових джерел засобами комп'ютерної програми ТАСТ дослідник створив повнотекстову базу даних «Накази та ухвали селян українських губерній до І Державної Думи»³⁰. Для цього тексти наказів та ухвал були технологічно опрацьовані – скановані, транслітеровані засобами OCR-програми, розмічені спеціальними тегами. Застосувавши семантичний контент-аналіз, Р. В. Топка виявив дві структури громадської свідомості українського селянства на початку ХХ ст., які відображають, з одного боку, безпосередні щоденні селянські потреби, а з другого, – політичні вимоги. За допомогою документалістичного контент-аналізу дослідник довів, що політичні вимоги були здебільшого привнесені в життя українського селянства зовнішніми чинниками (агітаційною літературою, публікаціями в періодиці та діями політичних партій)³¹.

²⁹ І. О. Тарнопольська, «Київський «Синопис» в історіографічному та джерелознавчому аспектах» (Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський державний університет, 1998); І. О. Тарнопольська, «Київський «Синопис» в історіографічному та джерелознавчому аспектах» (Дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський державний університет, 1998); И. О. Тарнопольская, «Киевский «Синопис» XVII в.: технология атрибуции текста и методика определения жанра», В: *Круг идей: историческая информатика на пороге XXI века. Труды VI конференции Ассоциации «История и компьютер»*, отв. ред-ры Л. И. Бородин, Ю. П. Смирнов, И. Ф. Юшин (Москва; Чебоксары, 1999), 380–395.

³⁰ Р. В. Топка, «Повнотекстова база даних «Накази та приговори селян до Першої Державної Думи Росії», в *Інформаційні технології у науці та освіті. Всеукраїнська конференція молодих науковців, 15–18 квітня 1997 р.* (Черкаси, 1997), 187.

³¹ Р. В. Топка, «Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект» (Дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський національний університет, 2002); Р. В. Топка, «Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект» (Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський національний університет, 2002).

Застосування технологій сканування та OCR, а також повнотекстових баз даних та колокейт-аналізу до постанов Катеринославських губернських земських зборів 1866–1913 рр. засобами програми TACT дозволило К. Л. Шихову дослідити специфіку добродійної діяльності цього органу самоврядування. Одним із підготовчих технологічних прийомів є розмітка (маркування) тексту спеціальними позначками (тегами), які дозволяють структурувати текст для подальшого комп'ютеризованого аналізу. Маркування тексту дозволило виокремити низку інформаційних шарів у джерельному масиві за напрямками діяльності земств, хронологією, термінологічним наповненням, географією, антропонімією тощо³². Така організація інформації дозволила з'ясувати основні тенденції розвитку земської добродійності на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст.: поступове згасання уваги до врегулювання фінансово-майнових питань; посилення підтримки щодо організації складних форм добродійності в суспільній політиці земств; пріоритетність запобігання посиленню бідності, злидарства та злочинності; урізноманітнення форм земської діяльності у сфері добродійності та громадської опіки. В автора вийшло виявити відмінність між поняттями та змістом добродійності губернського земства та суспільної добродійності загалом. У постановах губернських земських зборів зміст заходів мало стосувався питань стабілізації соціального добробуту в різних галузях господарства губернії³³.

На жаль, 13 лютого 2004 р. на 53-му році пішов з життя засновник Дніпропетровської школи кліометристів В. В. Підгаєцький. Наслідком цієї трагічної події стало розмивання школи як інституції. Вихованці школи професора В. В. Підгаєцького (Ю. А. Святець, В. А. Дмитрієва, І. О. Тарнопольська, К. Л. Шихов, Р. В. Топка), ставши на самостійне «крило», вибрали індивідуальні життєві стратегії. На зміну їм прийшла нова генерація кліометристів. У 2008 р. захистила кандидатську дисертацію Л. Ю. Жеребцова на тему «Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження»³⁴. У процесі роботи над темою

³² В. А. Дмитрієва і Ю. А. Святець, «Полнотекстовая база данных «Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг.», *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, 23 (1998): 21–24.

³³ К. Л. Шихов, «*Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр.* (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел)» (Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський національний університет, 2003); К. Л. Шихов, «*Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр.* (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел)» (Дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський національний університет, 2003).

³⁴ Л. Ю. Жеребцова, «*Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження*» (Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський національний університет, 2008); Л. Ю. Жеребцова, «*Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження*» (Дис... канд. іст. наук: 07.00.06, Дніпропетровський національний університет, 2008).

дослідниця на основі архівного фонду Литовської метрики сформувала повнотекстову базу даних, а згодом на її базі – інформаційно-пошукову систему (ІПС) «Мито»³⁵. ІПС, яку сформувала Л. Ю. Жеребцова, забезпечила можливість формування аналітичних вибірок актів Литовської метрики та інших актів за критеріями «особа», «посада», «соціальний стан», «форма мита» та ін. Дослідниця визначила типи й форми зборів та мит, якими послуговувалися на українських теренах, з'ясувала етнічну належність суб'єктів оренди митних зборів, визначила зміст конфліктних ситуацій, що виникали у зв'язку зі сплатою мита³⁶.

Математичне моделювання історичних явищ та процесів. Ще одним напрямом кліометричних досліджень стало застосування математичного моделювання та статистичних методів в історичній демографії. Нестандартну модель історичного процесу розробив А. Г. Алексаха³⁷. Дослідник взяв за основу закон Е. Бозеруп щодо демографічних та соціально-економічних процесів у доіндустріальному суспільстві. Розвиваючи ідеї Е. Бозеруп, А. Г. Алексаха сформулював три закони резервуару, що пояснюють ключові етапи динаміки соціому. Перший закон (опір тиску в окремому резервуарі визначається тиском у сусідніх резервуарах) задає напрями міграцій населення. Другий закон (менший резервуар швидше наповнюється й має малі можливості для внутрішнього розвитку) визначає перехід економічного лідерства від резервуарів малої місткості до резервуарів більшої ємності. Третій закон (наближення критичної густоти населення до максимально можливого значення посилює соціальну напругу в суспільстві (резервуарі), прискорює його економічний розвиток і водночас зміцнює централізацію влади) визначає зміни соціально-економічних та політичних процесів у суспільстві при повороті демографічного тренду. Застосовуючи ці закони, А. Г. Алексаха розкрив на емпіричних даних динаміку суспільних процесів в Італії XII–XVII ст.³⁸, Анг-

³⁵ Л. Ю. Жеребцова, «Создание базы данных «Мыто»», *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, 32 (апрель 2004): 93–95; Л. Ю. Жеребцова, «Полнотекстовая информационно-поисковая система «Мыто»», *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, 34 (май 2006): 173–174; Л. Ю. Жеребцова, «Создание электронного ресурса по истории таможенной службы Великого княжества Литовского (на примере базы данных «Мыто»», *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, 36 (октябрь 2010): 65–66.

³⁶ Л. Ю. Жеребцова, «Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження» (Автореф. дис..., 14–5).

³⁷ А. Г. Алексаха, *Введение в прогрессологию. Теоретические проблемы экономической истории* (Москва: Горячая линия-Телеком, 2004).

³⁸ А. Г. Алексаха, «*Історико-демографічні процеси в італійському суспільстві XII – XVII ст.: теоретико-методологічний аспект*» (Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2011).

лії XIV–XVIII ст.³⁹, доіндустріальної Європи в цілому⁴⁰, а також подав власну історико-демографічну концепцію походження слов'ян⁴¹.

Демографічній тематиці присвячені й дослідження С. В. Чирука, який застосовував **математичні методи для аналізу даних метричних книг** лютеранських поселень Південної України кінця XVIII – початку XX ст.⁴². Зокрема дослідник проаналізував динаміку статево-вікової структури населення, її вплив на шлюбність⁴³, простежив динаміку показників природного руху (народжуваності, смертності)⁴⁴ мешканців лютеранських колоній Старошведське, Йозефсталь та Фрейденталь, визначив середню тривалість

³⁹ А. Г. Алексаха, «Особливості товарообміну в доіндустріальних суспільствах на прикладі Англії XIV–XVIII ст.», *Історія торгівлі, податків та мита*, 2 (2012): 45–49, http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2012_2_7; А. Г. Алексаха, «Війни Троянд в Англії у XV ст. як приклад взаємодії демографічних і соціально-економічних процесів», *Історія торгівлі, податків та мита*, 2 (2014): 51–56, http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2014_2_7; А. Г. Алексаха, «Демографічна криза в Англії XIV ст., її причини та наслідки в економіці», *Історія торгівлі, податків та мита*, 1 (2014): 13–17, http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2014_1_4.

⁴⁰ А. Г. Алексаха, «Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах та їх вплив на розвиток економіки», *Історія торгівлі, податків та мита*, 2 (2013): 141–147, http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2013_2_20; А. Г. Алексаха, «Деякі тенденції розвитку європейської торгівлі у пізньому середньовіччі та в нові часи», *Історія торгівлі, податків та мита*, 1 (2013): 71–75, http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2013_1_9.

⁴¹ А. Г. Алексаха, «Происхождение славян. Прогрессологическая реконструкция», *Гуманитарный журнал*, 3 (2013): 83–100, http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_3_10; А. Г. Алексаха, «Происхождение славян. Прогрессологическая реконструкция (продовження)», *Гуманитарный журнал*, 4 (2013): 90–110, http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_13; А. Г. Алексаха, «Происхождение славян. Прогрессологическая реконструкция (закінчення)», *Гуманитарный журнал*, 1-2 (2014): 140–181, http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2014_1-2_15.

⁴² С. В. Чирук, «Метричні книги Старошведської лютеранської колонії XVIII – початку XX ст. як джерело історичної демографії», *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*, т. 20, вип. 20 (2012): 168–178, http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2012_20_20_26; С. В. Чирук, «Лютеранські колонії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.: історико-демографічний аспект» (Автореф. дис.... канд. іст. наук : 07.00.01, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2016); С. В. Чирук, «Лютеранські колонії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.: історико-демографічний аспект» (Дис.... канд. іст. наук : 07.00.01, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2016).

⁴³ С. В. Чирук, «Шлюбність в лютеранських колоніях Південної України XIX – початку XX ст.», *Гілея*. вип. 111 (2016): 33–37, http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_111_9.

⁴⁴ С. В. Чирук, «Чи була чума у Старошведській колонії? Колонізація Південного Придніпров'я у контексті епідемічної загрози», *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*, т. 21, вип. 21 (2013): 89–94, http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2013_21_21_18; С. В. Чирук, «Народжуваність та смертність у лютеранській колонії Фрейденталь. XIX – поч. XX ст.» *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 43 (2015): 70–74, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznc_2015_43_13; С. В. Чирук, «Смертність у лютеранській колонії Йозефсталь (XIX – початок XX ст.)», *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*, т. 23, вип. 23 (2015): 68–80, http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2015_23_23_9

їхнього життя, з'ясував основні причини смерті й виявив чинники смертності колоністів⁴⁵.

Результати кліометричних досліджень наявні й у здобувачів вищої освіти, які навчалися на історичному факультеті Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Як приклад ефективності застосування математичних методів та комп'ютерних технологій можна назвати кваліфікаційні роботи З. В. Бондар та Е. В. Оболонської.

У дипломній роботі З. В. Бондар застосувала **наукометричний контент-аналіз** майже 6,5 тис. публікацій у часописі «Киевская старина». Дослідниця з'ясувала, що тематична наповненість рубрик журналу значною мірою пов'язана з особистістю головного редактора. За часів Ф. Лебединцева основним спрямуванням цього періодичного видання були наукові історичні розвідки та публікації джерел. У період, коли головними редакторами були О. Лашкевич та Є. Кивлицький, майже в однакових пропорціях було представлено науково-історичні розвідки, з одного боку, та наукову критику й огляди – з другого. За головного редактора В. Науменка жанр часопису еволюціонував від науково-історичного у популярно-науковий гуманітарного спрямування. За допомогою кластерного аналізу З. В. Бондар здійснила багатомірну класифікацію авторів часопису. Дослідниця опрацювала 3 841 публікацію 485 авторів й отримала 3 їх когорти. Найчисленнішу групу (96,9 %) сформували дописувачі й автори, що спеціалізувалися лише за однією науковою галуззю (історія, археологія, критика та інші публікації). До другої групи (2,9 %) зібрані 14 найактивніших співробітників журналу, які публікували твори тривалий час на різноманітну тематику й за кількома галузями науки. Унікальним автором (третья група) був О. М. Лазаревський, який тільки встановленого авторства опублікував 315 (зокрема 250 – історичного змісту) матеріалів різноманітної тематики. З. В. Бондар показала й значний внесок часопису в розширення джерельної бази історичної наук, оскільки близько 80 % публікацій документальних і нарративних джерел стосувалися саме рубрики «Історія»⁴⁶.

У кваліфікаційній роботі на здобуття освітнього рівня магістра Е. В. Оболонська за допомогою **семантичного контент-аналізу** з'ясувала, який образ Української держави закладений у мемуаристиці гетьмана Павла Скоропадського. Використовуючи повнотекстові технології аналізу засобами комп'ютерної програми MAXQDA 2018 та UCINET 6, дослідниця дійшла висновку, що в гетьмана сформувалося два образи України. Перший (програмний або ідеальний) передбачав встановлення сильної державної влади,

⁴⁵ С. В. Чирук, «Чи була чума»; С. В. Чирук, «*Лютеранські колонії* Південної України кінця XVIII – початку XX ст: історико-демографічний аспект» (Автореф. дис.; С. В. Чирук, «*Лютеранські колонії* Південної України кінця XVIII – початку XX ст: історико-демографічний аспект»).

⁴⁶ З. В. Бондар «*Журнал «Киевская старина»* в українському історико-культурному просторі: досвід наукометричного контент-аналізу» (Дипломна робота за ОКР «спеціаліст», Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2015).

яка б забезпечила громадянам персональну і майнову безпеку, стабілізувавши економіку і політичний стан та послідовно і виважено проводила демократичні реформи, поступово змінюючи суспільство, розвиваючи українську культуру і не відмовляючись від спадщини російської культури. Другий образ України (реальний), який П. Скоропадський усвідомив уже на етапі написання спогадів, відображав неможливість у конкретний історичний час побудувати таку державу, яку планувалося. Цьому заважали гострі соціальні протиріччя, іноземний вплив, внутрішньополітична нестабільність та військова загроза з боку більшовицької Росії⁴⁷.

Проблеми застосування кількісних методів під час аналізу масових джерел розробляв представник Харківського осередку В. О. Куліков⁴⁸. Дослідник використав математичні методи для дослідження історії селянського господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. У рамках дослідження вивчено демографічний стан сільського населення, проаналізовано баланс та структуру робочої сили селянського господарства, визначено функції сільської громади та поземельної селянської общини, встановлено її значення для розвитку селянського господарства, розглянуто стан виробничої бази й ефективність її використання, досліджено динаміку сільськогосподарського виробництва, визначено соціально-економічний лад селянського господарства, побудовано імітаційно-прогностичну модель динаміки селянського сільськогосподарського виробництва, з'ясовано суть і причини аграрного питання та можливі шляхи його подолання.

Харківські дослідники вивчали й радянський політичний дискурс шляхом контент-аналізу політичних анекдотів⁴⁹. Дослідники К. А. Єремєєва та В. О. Куліков зібрали усноісторичні свідчення у 35 респондентів, які поширювали політичні анекдоти в радянському суспільстві. Застосування контент-аналізу дозволило авторам розподілити респондентів на дві кількісно майже однакові групи. Представники однієї когорти вказували на замовний характер політичних анекдотів здебільшого закордонного походження, які вони розповідали, мотивуючись їх кумедним змістом. Респон-

⁴⁷ Е. В. Оболонська, «Образ Української держави очима Павла Скоропадського (контент-аналіз мемуаристики гетьмана)» (Дипломна робота за другим (магістерським) рівнем, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2018), 74.

⁴⁸ В. О. Куліков, «Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.» (Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2005).

⁴⁹ К. А. Єремєєва та В. О. Куліков, «Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*, 982, вип. 44 (2011): 228–241; К. Єремєєва, «Радянські українці» чи локальний варіант «радянського народу»: засоби маркування громадян УРСР в офіційному та неофіційному гумористичному дискурсі», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, вип. 16 (2013): 158–168. http://nbuv.gov.ua/UJRN/arpvvi_2013_16_21; К. А. Єремєєва, «Політичний гумор Радянської України у 1945-1991 рр. (на прикладі журналу «Перець»)» (Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2016).

денти іншої когорти вважали політичні анекдоти за радянський фольклор як вияв критики радянського режиму й вдавалися до їх поширення як до форми щоденного спротиву владі. Задля з'ясування адресантів та адресатів дослідники сформували релятивну базу даних «Радянські політичні анекдоти», до якої увійшло понад 2 тис. текстів. Основними в інфологічній моделі бази даних стали типи сутностей «персонаж», «проблематика» й «дакування». Завдяки статистичному аналізу даних такої бази К. А. Єремеева та В. О. Куліков з'ясували три основні типи анекдотів (винуватців, потерпілих та допоміжних). Майже 60 % адресантів були радянськими громадянами в незаздрісному становищі, причому більшість із них належала до інтелігенції та робітничого класу. Адресатами були здебільшого персонажі, що уособлювали політичний режим (компартійні генсеки, урядовці, господарче керівництво, працівники каральних органів). Дослідники виявили також і філософські образи адресатів – «соціалізм» (гнітючі реалії) та «комунізм» (оманливі перспективи). У такий спосіб автори показали, що політичні анекдоти радянської доби виконували не просто гедонічну, а й комунікативну функції, – це були «таємні послання» від громадян СРСР до комуністично-радянської влади.

Харківська дослідниця О. І. Красько застосувала семантичний контент-аналіз та інтент-аналіз до комплексу джерел мемуарного, меморіального та усноїсторичного характеру з історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна другої половини ХХ – початку ХХІ ст.⁵⁰. Для проведення такого дослідження О. І. Красько використовувала пакет програм MAXQDA, який забезпечує оброблення повнотекстових цифрових ресурсів. Це дозволило дослідниці виявити змістове наповнення вираженої (явної, безпосередньої) та прихованої (структурної інформації). У мемуарах виражена інформація відображає академічне та студентське повсякдення радянських часів, а прихована – образи Харківського університету⁵¹. У меморіальних матеріалах безпосередньо викладені характеристики професорсько-викладацького колективу університету, а на рівні змістових структур зафіксовано особливості взаємин у корпоративному середовищі університету⁵². Усні джерела містять безпосередньо узагальнювальні відомості про Харківський університет другої половини ХХ ст. й водночас латентну інфор-

⁵⁰ О. І. Красько, «Джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету» (Автореф. дис.... канд. іст. наук : 07.00.06, Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара, 2017).

⁵¹ О. І. Красько, «In memoria: стилістика та емотивність меморіальних спогадів про істориків Харківського університету другої половини ХХ ст.», *Гілея*, вип. 111 (2016): 82–85. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_111_20.

⁵² О. І. Красько, «Особенности рефлексии в автобиографических текстах историков: на материалах интервью выпускников Харьковского университета (конец 1980-х – начало 2000-х гг.)», *Харківський історіографічний збірник*, вип. 14 (2015): 93–101. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/khiz_2015_14_11; О. І. Красько, «Межі приватного та публічного життя в мемуарах та усних спогадах вихованців Харківського університету другої половини ХІХ – другої половини ХХ ст.», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 46 (2016): 117–119. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2016_46_22.

мацію – про корпоративну ідентичність університетської спільноти та історичну пам'ять співробітників університету⁵³.

Достатню кількість робіт було присвячено проблемам використання різноманітних кількісних методів у власне історичних дослідженнях. Нечасто це виступало самоціллю таких робіт, але подекуди ставало їхньою важливою частиною. Наприклад, на початку 1990-х рр. у історіографії всього пострадянського простору вирували, окрім інших, дискусії щодо наявності об'єктивних передумов для революцій початку ХХ ст. та жовтневого перевороту 1917 р. та відповідно щодо об'єктивних передумов подальших суспільно-політичних подій. Одним із засобів з'ясування кліометричної за виконанням (та, як очікувалось, формально бездоганної) відповіді на це питання представлялось вивчення процесу формування товарного ринку. Вихідною гіпотезою при цьому була така теза: якщо сформувався єдиний імперський товарний ринок, а за ним і ринок робочої сили, то можна стверджувати про наявність капіталізму та, згідно з К. Марксом, про наявність формальних підстав для революції. У вигляді репрезентанта товарного ринку для аграрної Російської імперії цілком можливе використання аграрного ринку. Протягом 1991–1992 рр. М. А. Польовий розпочав дослідження руху хлібних цін у Російській імперії в ХVIII – на початку ХХ ст. для визначення моменту сформованості аграрно-товарного ринку. Завдяки значній кількості опублікованого джерельного матеріалу про губернські хлібні ціни за цей період виникла можливість використання таких математико-статистичних методів, як кореляційний та дисперсійний аналіз. З огляду на характер таких масових джерел, альтернативи для кліометричного аналізу тут немає. Дослідження було завершено в основному протягом 1995–1996 рр. За його результатами було доведено, що всеросійський імперський аграрно-товарний ринок був згенерований початково в період 20–30-х рр. ХІХ ст., потім розбалансувався під час «Миколаївської епохи», але згодом остаточно сформувався вже протягом 70–80-х рр. ХІХ ст. М. А. Польовий дійшов висновку, що з формальних позицій констатація наявності єдиного товарного капіталістичного ринку була необхідною передумовою для революції. На середину 1990-х рр. власне проблема об'єктивної зумовленості революції відійшла на маргінес та чимало втратила зі своєї актуальності. Тому в дисертаційному дослідженні, присвяченому розв'язанню цієї проблеми, М. А. Польовому довелося змінити акцент з прикладної проблеми на виклад способів застосування кількісних методів для аналізу інтегральних показників соціально-економічного розвитку⁵⁴.

⁵³ О. І. Красько, «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, вип. 17 (2014): 265–273. http://nbuv.gov.ua/UJRN/arvvi_2014_17_31; О. І. Красько, «Межі приватного та публічного».

⁵⁴ М. А. Польовий, «Математичні методи у дослідженні інтегральних показників соціально-економічного розвитку (на прикладі динаміки хлібних цін у Російській імперії другої половини ХVIII – початку ХХ ст.)». (Автореф. дис. ... канд. іст. наук зі спец. 07.00.06, Дні-

Протягом 90-х рр. ХХ ст. кліометрика увійшла до **освітніх програм** історичних факультетів українських університетів. Але ще в 1987/88 навчальному році кафедра історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету своїми силами на базі дисплейного класу Обчислювального центру університету вперше додала до навчальних планів і забезпечила повноцінний навчальний курс (18 годин лекцій і 18 годин практичних занять) «Кількісні методи та ЕОМ в історичних дослідженнях». На практичних заняттях кожний студент отримував «наскрізне» індивідуальне завдання – статистичні дані, які слід було обробити послідовно різними методами за допомогою пакетів прикладних програм описативної статистики, кореляційного, компонентного і кластерного аналізу. Заняття вели В. В. Підгаєцький та Ю. А. Святець. У 1991 р. у першому семестрі одночасно з дисципліною «Історичне джерелознавство» кафедра історіографії та джерелознавства забезпечувала факультативний курс «Основи обчислювальної техніки» (18 годин) для студентів-істориків третього року навчання. У другому семестрі ці два курси мали логічний розвиток у вигляді дисципліни «Кількісні методи в історичних дослідженнях» та архівно-музейної практики, під час якої студенти мали можливість познайомитися із застосуванням комп'ютерних технологій в архівній та музейній справі. Під час лабораторних занять із курсу «Основи обчислювальної техніки» студенти-історики отримували можливість ознайомитися з такими програмними системами, як операційна система MS DOS і її утиліти, програмна оболонка Norton (Volkov) Commander, електронні таблиці QuattroPro і Graph-in-the-Box, система управління базами даних КАРАТ (FoxBasePlus), текстовими редакторами ЛЕКСИКОН, Norton Editor, MultiEdit.

Від 1993 р. кафедра історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету на базі комп'ютерного класу забезпечувала навчальний процес із курсу «Основи інформаційних технологій» для істориків (3 курс, 1 семестр, 36 годин факультативно), політологів (2 курс, 1 семестр, 36 годин), соціологів (2 курс, 2 семестр, 72 години), правознавців (1 курс, 1 семестр, 36 годин), а також для аспірантів історичного факультету (1-ий рік навчання, 50 годин). Основна ідея курсу – навчання не програмування, а навичок застосування стандартного програмного забезпечення майбутнім фахівцем у своїй професійній роботі. На базі комп'ютерного класу проводяться також практичні заняття з курсів «Кількісні методи в історичних дослідженнях» (3 курс, 2 семестр, 36 годин), «Математичні методи в суспільно-політичних дослідженнях» (спеціальність «Політологія», 2 курс, 2 семестр, 52 години), «Математико-статистичні методи в соціології» (спеціальність «Соціологія», 3 курс, 1 семестр, 52 години), а також курсу для аспірантів «Основи математичного моделювання» (перший рік навчання, 50 годин).

У листопаді 1994 р. Вчена рада Дніпропетровського державного університету ухвалила рішення про створення від 1 січня 1995 р. Науково-дослід-

ної лабораторії комп'ютерних технологій історичних досліджень, головним завданням якої стало розроблення і впровадження інформаційних технологій у навчальний процес та дослідницькі практики історичного факультету. Наукові співробітники лабораторії виконували проекти за фінансування міжнародних фондів. Зокрема впродовж 1995–1997 рр. колектив лабораторії брав участь у проекті INTAS «Технологія, навички та засоби для істориків колишнього Радянського Союзу» (technology, skills and resources for historians in the FSU)⁵⁵, а протягом 1996–1997 рр. – у проекті NATO Fellowships Programme «Політичний образ кандидата в депутати до Верховної Ради України від Дніпропетровської області у перших виборах в умовах незалежної України»⁵⁶.

Протягом 1994–1996 рр. на названій кафедрі виконувалася науково-дослідна робота «Інформаційні технології в соціально-гуманітарних дослідженнях». Програмою НДР було передбачено написання кількох підручників під загальною назвою «Кліометрика»: «Інформаційні технології та

⁵⁵ В. А. Дмитриева и Ю. А. Святец, «Полнотекстовая база данных», 21–24; К. Shikhov and Y. Svyatets, «OCR – Gold of Optical Illusions (Visions of Cyrillic)», In: *Data Modelling. Modelling History. XI International Conference of the Association for History and Computing. August 20–24, 1996. Moscow State University. Programme. Abstracts*, ed., L. Borodkin (Moscow, 1996), 57–8; Y. Svyatets, «SGML document structure as “Orchard of divergencing paths”: Technological and Methodological Aspects», In: *Data Modelling. Modelling History. XI International Conference of the Association for History and Computing. August 20–24, 1996. Moscow State University. Programme. Abstracts*, ed., L. Borodkin (Moscow, 1996), 31–2.

⁵⁶ V. Pidgayetz'ky, «Political Image as Model of Bandwagon: Conception and Modelling Technology (NATIP Program Researches for Democratic Institutions)», In *Data Modelling. Modelling History. XI International Conference of the Association for History and Computing. August 20–24, 1996. Moscow State University. Programme. Abstracts*, ed., L. Borodkin (Moscow, 1996), 45–6; С. В. Белозерский и И. Р. Пелех, «Технологические и методические аспекты проектирования просопографической базы данных «КанДеп»», *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, Минск, № 21 (1997): 7–9; С. В. Білозерський «СУБД “Kleio” як інструмент для здійснення контент-аналізу просопографічної БД «КанДеп»», В *Інформаційні технології у науці та освіті. Всеукраїнська конференція молодих науковців, 15–18 квітня 1997 р.* (Черкаси, 1997), 182; С. В. Білозерський, І. Р. Пелех та Ю. А. Святець, «Просопографічна база даних «КанДеп»: сутнісний зміст понять і категорій», В *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. Міжвузівський збірник наукових праць*, під ред. А. Г. Болебрух (Дніпропетровськ: ДДУ, 1997), 165–75; І. Р. Пелех, «БД «КанДеп» в оболонці СУБД “KLEIO”», В *Інформаційні технології у науці та освіті. Всеукраїнська конференція молодих науковців, 15–18 квітня 1997 р.* (Черкаси, 1997), 185; С. В. Белозерский, И. Р. Пелех и Ю. А. Святец, «Политический образ кандидата в депутаты Верховного Совета Украины от Днепропетровской области. Статистический анализ просопографической базы данных», *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, Москва, № 23 (1998): 123–125; Ю. А. Святец, «Историческая информатика на историческом факультете Днепропетровского госуниверситета», В *Опыт компьютеризации исторического образования в странах СНГ. Сборник статей*, под. ред. В. Н. Сидорцова и Е. Н. Балыкиной (Минск: БГУ, 1999), 30–9.

інструменти»⁵⁷, «Формально-кількісні і математико-статистичні методи»⁵⁸, «Теорія і методологія»⁵⁹.

Нині в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара навчальна дисципліна «Кліометрика» передбачена як нормативна в освітній програмі бакалавра спеціальності 032 «Історія та археологія», а в освітній програмі магістра – «Історична інформатика». Від 2018 р. відповідно до освітньої програми спеціальності 014 «Середня освіта (Історія)» читається навчальна дисципліна «Інформаційні технології викладання історії».

У Харківському університеті в 2000-х рр. було започатковано читання курсів «Історична інформатика» та «Методи обробки масових історичних джерел» (В. А. Куліков).

На сьогодні певним стандартом для вищої історичної освіти в Україні є включення у освітні програми одного-двох курсів з математичних методів досліджень, але змістовне наповнення таких курсів істотно варіює від університету до університету.

Загалом можна констатувати, що розвиток української кліометрики в загальних рисах повторює розвиток світової кліометрики, в якому були як злети, так і спади. Переважно джерелознавча спрямованість робіт українських кліометристів також не є унікальною – внаслідок суто інституційних причин більшість із них прийшли до кількісних методів саме від джерелознавства.

На жаль, до сьогодні немає певного інституалізованого об'єднання українських кліометристів. Для цього є багато причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, але і в цьому українські кліометристи певною мірою наслідують «західні зразки»: наразі колись міцна міжнародна асоціація "History and computing" уже понад 15 років як припинила своє існування – з тією відмінністю, що в Україні таку асоціацію і не створювали.

Чи варто прагнути інституційного оформлення української кліометрії на поточному етапі? Обговорення можливих заходів з такого приводу спорадично вели автори цього огляду протягом понад 10 років, але все залежало від кількісних чинників: на набагато більше заселеному пострадянському просторі поза Україною є згадувана вище потужна Асоціація «Історія та комп'ютер», в якій перебуває близько 200 членів, з яких активні трохи більше половини. Відсоток кліометристів серед усіх істориків, вірогідно, у світі та, впевнені, у пострадянських країнах, приблизно однаковий. Відповідно в Україні їх об'єктивно і має бути (за решти рівних обставин)

⁵⁷ Ю. А. Святець та П. К. Доорн, *Кліометрика. Підручник. ч. 1 (Інформаційні технології та інструменти)* (Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998).

⁵⁸ Ю. А. Святець, *Кліометрика. Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів. Ч. 2 (Формально-кількісні та математико-статистичні методи)* (Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003).

⁵⁹ В. В. Підгаєцький, *Теорія і методологія джерелознавства*; В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології*.

небагато – до десяти-двадцяти осіб загалом. Унаслідок цього кількісного обмеження створення кліометричної асоціації України стає простою справою, якщо робити це на папері (варіант «Асоціація задля Асоціації»), та майже невиконуваною справою, якщо робити це задля регулярного спілкування цих десяти-двадцяти осіб (звісно, з поступовим залученням ще до десятка-двох «тих, хто співчуває»), скажімо, на конференціях. Тому що в кожній з цих осіб в межах їхніх інституцій та життя є власні понаднормові обов'язки та зобов'язання. З такої позиції, справді, прийнятним варіантом була участь у ширшому середовищі [переважно російської] Асоціації «Історія і комп'ютер». Участь у бієнальних конференціях цієї Асоціації справді, надавала творчого натхнення до кліометричної праці на наступні два роки. Продовження участі в цьому «бенкеті духу» на території Російської Федерації для багатьох українських кліометристів зараз є морально неможливим з відомих причин.

З означених вище причин найпростішою представляється стратегія індивідуальної інкорпорації українських кліометристів у західні осередки напряму Digital humanities, які зараз активно розвиваються. З огляду на стрімке поширення напряму Digital humanities, можна очікувати, що протягом наступних кількох років з'явиться кількісна можливість (у значенні кількості українських дослідників, зацікавлених у розвитку цього напряму) і для створення повноцінної асоціації українських фахівців з digital humanities. Автори нарису пропонують уважати його й певним запрошенням до дискусії з цього приводу.

Складно прогнозувати подальший розвиток кліометрики в Україні, але накопичений науковий доробок, наявність відповідних навчальних курсів у вишах та розвиток напряму Digital humanities дозволяють дивитись у майбутнє української кліометрики із певним оптимізмом. Dum spiro spero, чи, як любив казати В. В. Підгаєцький, «лише мертвий собака не кусає».

Bibliography

Aleksakha, A. G. "Proiskhozhdenie slavian. Progressologicheskaiia rekonstruktsiia". *Gumanitarnii zhurnal*, № 3 (2013): 83–100. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_3_10.

– "Proiskhozhdenie slavian. Progressologicheskaiia rekonstruktsiia (prodovzhennia)". *Gumanitarnii zhurnal*, № 4 (2013): 90–110. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_13.

– "Proiskhozhdenie slavian. Progressologicheskaiia rekonstruktsiia (zakinchennia)". *Gumanitarnii zhurnal*, № 1-2 (2014): 140–181. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2014_1-2_15.

– *Vvedenie v progressologiiu. Teoreticheskie problemy ekonomicheskoi istorii*. Moskva: Goriachaia liniia-Telekom, 2004.

– "Deiaki tendentsii rozvytku ievropeis'koi torhivli u pizn'omu seredn'ovichchi ta v novi chasy". *Istoriia torhivli, podatktiv ta myta*, № 1 (2013): 71–75. http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2013_1_9.

– “Demografichna kryza v Anhlii XIV st., ii prychny ta naslidky v ekonomitsi”. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta*, № 1 (2014): 13-17. http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2014_1_4.

– “Demografichni protsesy v doindustrial'nykh suspil'stvakh ta ikh vplyv na rozvytok ekonomiky”. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta*, № 2 (2013): 141–147. http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2013_2_20.

– “Osoblyvosti tovaroobminu v doindustrial'nykh suspil'stvakh na prykladi Anhlii XIV–XVIII st.”. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta*, № 2 (2012): 45–49. http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2012_2_7.

– “Viiny Troiand v Anhlii u XV st. iak pryklad vzaiemodii demografichnykh i sotsial'no-ekonomichnykh protsesiv”. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta*, № 2 (2014): 51–56. http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2014_2_7.

– *Istoryko-demografichni protsesy v italiis'komu suspil'stvi XII – XVII st.: teoretyko-metodolohichni aspekt*. Avtoref. dys.... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet imeni Olesia Honchara, 2011.

Belozerskii, S. V. i Pelekh, I. R. “Tekhnologicheskie i metodicheskie aspekty proektirovaniia prosopograficheskoi bazy dannykh “KanDep”». *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii “Istoriia i komp'iuter”*. Minsk, № 21 (1997): 7–9.

Belozerskii, S. V., Pelekh, I. R. i Sviatets, Iu. A. “Politicheskii obraz kandidata v deputaty Verkhovnoho Soveta Ukrainy ot Dnepropetrovskoi oblasti. Statisticheskii analiz prosopograficheskoi bazy dannykh”. *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii “Istoriia i komp'iuter”*. Moskva, № 23 (1998): 123–125.

Bilozers'kyi, S. V. “SUBD “Kleio” iak instrument dlia zdiisnennia kontent-analizu prosopohrafichnoi BD “KanDep”». V *Informatsiini tekhnolohii u nauksi ta osviti. Vseukrains'ka konferentsiia molodykh naukovtsiv*, 15–18 kvitnia 1997 r., 182. Cherkasy, 1997.

Bilozers'kyi, S. V., Pelekh, I. R. ta Sviatets', Iu. A. “Prosopohrafichna baza danykh “KanDep”: sutnisnyi zmist poniat' i katehorii”. V *Dzhereloznavchi ta istoriografichni problemy istorii Ukrainy. Mova nauky. Terminolohiia. Mizhvuziv's'kyi zbirnyk naukovykh prats'*, pid red. A. H. Bolebrukh, 165–75. Dnipropetrovs'k: DDU, 1997.

Bondar, Z. V. *Zhurnal “Kyevskaia staryna” v ukrains'komu istoryko-kul'turnomu prostori: dosvid naukometrychnoho kontent-analizu*. Dyploмна робота за ОКР “spetsialist”, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet im. Olesia Honchara, 2015.

Borodkin, L. I. “I. D. Koval'chenko i otechestvennaia shkola kvantitativnoi istorii”. V *Materialy nauchnykh chtenii pamiati akademika I.D. Koval'chenko*, 74–87. Moskva, 1997.

Borodkin, L. I., Vladimirov, V. N. i Garskova, I. M. “Assotsiatsiia “Istoriia i komp'iuter”: 20 let spustia”. *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii “Istoriia i komp'iuter”*», № 38 (2012): 3–6. <http://www.aik-sng.ru/node/425>.

Chyruk, S. V. “Chy bula chuma u Staroshvedskii kolonii? Kolonizatsiia Pivdennoho Prydniprovia u konteksti epidemichnoi zahrozy”. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriia : Istoriia ta arkheolohiia*, t. 21, vyp. 21 (2013): 89–94. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2013_21_21_18.

– “Dynamika narodzhuvanosti ta smertnosti u Staroshvedskii kolonii (kinets' XVIII-pochatok XX st).». В *Voprosy germanskoï istorii*, 29–42. Dnipropetrovs'k, 2013, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pni_2013_2013_5.

– “Metrychni knyhy Staroshvedskoi liuterans'koi kolonii XVIII – pochatku KhKh st. iak dzherelo istorychnoi demohrafii”. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriiia : Istoriiia ta arkheolohiia*, t. 20, vyp. 20 (2012): 168–178. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2012_20_20_26.

– “Narodzhuvanist' ta smertnist' u liuterans'kii kolonii Freidental'. XIX – poch. XX st”. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, vyp. 43 (2015): 70–74. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2015_43_13.

– “Shliubnist' v liuterans'kykh koloniiakh Pivdennoi Ukrainy XIX – pochatku XX st”. *Hileia*, vyp. 111 (2016): 33–37. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_111_9.

– “Smertnist' u liuterans'kii kolonii Iozefstal' (XIX – pochatok XX st).». *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriiia : Istoriiia ta arkheolohiia*, t. 23, vyp. 23 (2015): 68–80. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2015_23_23_9.

– “Smertnist' u liuterans'kii kolonii Iozefstal' (XIX – pochatok XX st).». *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriiia : Istoriiia ta arkheolohiia*, t. 23, vyp. 23 (2015): 68–80. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2015_23_23_9.

– *Liuterans'ki kolonii Pivdennoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st: istoryko-demohrafichnyi aspekt*. Avto-ref. dys.... kand. ist. nauk : 07.00.01, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet imeni Olesia Honchara, 2016.

– *Liuterans'ki kolonii Pivdennoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st: istoryko-demohrafichnyi aspekt*. Dys.... kand. ist. nauk : 07.00.01, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet imeni Olesia Honchara, 2016.

Dmitrieva, V. A. i Sviatets Iu. A. “Polnotekstovaia baza dannykh “Sistematičeskii svod postanovlenii Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniiia. 1866–1913 gg”.. *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii “Istoriiia i komp'ioter”*, № 23 (1998): 21–24.

Dmytriieva, V. “Orhanizatsiina model' konsolidovanoho klastera Zakhidnodonbas'koho rehionu”. *Ekonomichnyi analiz*, t. 10(2) (2012): 30–34. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2012_10\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2012_10(2)_7).

– “Potentsial ekonomichnykh ob'ektiv: systemnyi pidkhid”. *Ekonomichnyi analiz*, t. 10(1) (2012): 27–30. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2012_10\(1\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2012_10(1)_7).

– “Ekonomichnyi dosvid 1991–2010 rr. nezalezhnosti Ukrainy (analiz danykh statystychnykh dzherel)». *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Istoriiia. Filosofiia. Politolohiia*, vyp. 1 (2010): 15–19. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_ifpo_2010_1_5.

– “Kryzy v Ukraini: istoriiia tsinovykh kolyvan' 1991–2011 rr”. *Istoriiia torhivli, podatkov ta myta*, № 2 (2012): 147–152. http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2012_2_20.

– “Stiiki ta nestiiki tsykly v kolyvanniakh ekonomichnykh pokaznykh Ukrainy”. *Ekonomichnyi analiz*, t. 19(1) (2015): 36–46. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2015_19\(1\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2015_19(1)_7).

– *Dynamika biudzhethnoho sal'do v Ukraini 2004–2013 rr.* : Monohrafiia. Dnipropetrovs'k : Promin', 2014.

– *Ekonomichni kolyvannia nezalezhnoi Ukrainy: neliniinyi analiz kryz ta stiikosti.* Monohrafiia. Dnipropetrovs'k : Dominanta Print, 2015.

– *Osoblyvosti urbanizatsii v Ukraini v seredyni 20-kh rokiv KhKh storichchia: tekhnolohii baz danykh ta matematyko-statystychni metody analizu.* Avtoref. dys... kand. ist. nauk : 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet, 2002.

– *Osoblyvosti urbanizatsii v Ukraini v seredyni 20-kh rokiv KhKh storichchia: tekhnolohii baz danykh ta matematyko-statystychni metody analizu.* Dys.... kand. ist. nauk : 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet, 2002.

Dmytriieva, V. A., Bass, Iu. A. “Makropokaznyky ekonomiky Ukrainy: indykatory spadu”. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriiia : Ekonomika*, t. 22, vyp. 8(3) (2014): 3-9. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov_2014_22_8\(3\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov_2014_22_8(3)_3).

Doorn, P. “Ia i moia baza danykh: dvizhenie k kontsu napravleniia "Istoriia i komp'iuting"?» *Informatsionnyi Biulleten' Assotsiatsii Istoriia i komp'iuter.* №13 (1995): 48-77.

Garskova, I. M. “Kvantitativnaia istoriia 1960-kh–1980-kh gg. v SSSR i ee rol' v stanovlenii istoricheskoi informatiki”. *Istoricheskaia informatika*, №3 (2018): 7-24.

– *Istoricheskaia informatika. Evoliutsiia mezhdistyplinarnogo napravleniia.* Moskva: Litres, 2019.

Harvard University. “The MAPA: Digital Atlas of Ukraine program”. Accessed May 5, 2019. <http://gis.huri.harvard.edu>.

Ieremieieva, K. “Radians'ki ukraintsi” chy lokal'nyi variant “radians'koho narodu”: zasoby markuvannia hromadian URSS v ofitsiinomu ta neofitsiinomu humorystychnomu dyskursi”. *Aktual'ni problemy vitchyznianoï ta vsesvitn'oi istorii*, vyp. 16 (2013): 158–168. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvvi_2013_16_21.

– *Politychnyi humor Radians'koi Ukrainy u 1945-1991 rr. (na prykladi zhurnalu “Perets”)*. Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01, Kharkivs'kyi natsional'nyi universytet im. V. N. Karazina, 2016.

Ieremieieva, K. A. ta Kulikov, V. O. “Radians'kyi politychnyi anekdot iak forma povsiakdennoho sprotyvu”. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina.* Seriiia : Istoriia, № 982, vyp. 44 (2011): 228–241.

Kras'ko, O. I. “In memoria: stylstyka ta emotyvnist' memorial'nykh spohadiv pro istorykiv Kharkivs'koho universytetu druhoi polovyny XX st’”. *Hileia*, vyp. 111 (2016): 82–85. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_111_20.

– “Mezhi pryvatnoho ta publicnoho zhyttia v memuarakh ta usnykh spohadakh vykhovantsiv Kharkivs'koho universytetu druhoi polovyny XIX – druhoi polovyny XX st’.. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, vyp. 46 (2016): 117–119. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2016_46_22.

– “Osobnosti reflexii v avtobiograficheskikh tekstakh istorikov: na materialakh interv'iu vypusknikov Khar'kovskogo universiteta (konets 1980-kh – nachalo 2000-kh gg.)» *Kharkivs'kyi istoriohrafichnyi zbirnyk*, vyp. 14 (2015): 93–101. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/khiz_2015_14_11.

– “Ustnye vospominaniia” v kontekste izucheniia studencheskogo stroitel'nogo dvizheniia (po materialam SSO Khar'kovskogo universiteta)». *Aktual'ni problemy vitchyznianoï ta vsesvitn'oi istorii*, vyp. 17 (2014): 265–273. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvvi_2014_17_31.

– *Dzherela memuarneho kharakteru druhoï polovyny XX st. – pochatku XXI st. z istorii Kharkivs'koho universytetu*. Avtoref. dys.... kand. ist. nauk : 07.00.06, Dniprovskiy natsional'nyi universytet im. Olesia Honchara, 2017.

Kulikov, V., Pohorilko, M. “Mizhnarodnyi praktychnyi seminar “Tsyfrove ta vizual'ne: novi pidkhody do doslidzhennia istorii mist tsentral'no-skhidnoi levropy”». *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky : zb. nauk. pr.* Vyp. 25 (2015): 187–193. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sidptm_2015_25_18.pdf.

Kulikov, V. O. *Selians'ke hospodarstvo Kharkivs'koi hubernii v druhoï polovyny XIX – na pochatku XX st.* Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01, Kharkivs'kyi natsional'nyi universytet im. V. N. Karazina, 2005.

Obolons'ka, E. V. *Obraz Ukrain's'koi derzhavy ochyma Pavla Skoropads'koho (kontent-analiz memuarystyky het'mana)*. Diplomna robota za druhym (mahisters'kym) rivnem, Dniprovskiy natsional'nyi universytet imeni Olesia Honchara, 2018.

Pelekh, I. R. “BD “KanDep” v obolontsi SUBD “KLEIO”». V *Informatsiini tekhnologii u nauksi ta osviti. Vseukrain's'ka konferentsiia molodykh naukovtsiv*, 15–18 kvitnia 1997 r., 185. Cherkasy, 1997.

Pidgayetz'ky, V. “Political Image as Model of Bandwagon: Conception and Modelling Technology (NATIP Program Researches for Democratic Institutions).» In *Data Modelling. Modelling History. XI International Conference of the Association for History and Computing. August 20–24, 1996. Moscow State University. Programme. Abstracts*, ed., L. Borodkin, 45–6. Moscow, 1996.

– *Osnovy teorii ta metodologii dzhereloznavstva z istorii Ukrainy XX stolittia*. Navchal'nyi posibnyk dlia istorychnykh fakul'tetiv universytetiv. Dnipropetrovs'k: Vydavnytstvo Dnipropetrovs'koho un-tu, 2001.

– *Teoriia i metodolohiia dzhereloznavstva z istorii Ukrainy XX st. Konspekt lektsii*. Dnipropetrovs'k, 1996.

– «“Effekt Zhurdena” ili istoriia kak metafora proshedshego vremeni”. V *Metodologicheskie problemy istoricheskoi nauki. Materialy nauchnoi konferentsii* (Minsk, oktiabr' 1992 g.), pod red. V. F. Kushner, 93. Minsk, 1993.

– *Goroda Ukrainy v gody nepa (variant kliometrisheskogo podkhoda k analizu sotsial'nykh struktur)*. Dnipropetrovs'k : Vyd-vo DDU, 1994.

– *Sotsial'naia struktura naseleniia gorodov Ukrainy v gody nepa (opyt mnogomernogo statisticheskogo analiza materialov perepisei 1923 i 1926 gg.)*. Dis.... d-ra ist. nauk: 07.00.09, Moskovskii gosudarstvennyi universitet im. M. V. Lomonosova, 1992.

– *EVM v izuchenii sotsial'nykh struktur (po materialam Vsesoiuznoi gorodskoi perepisi 1923 goda)*. Dnepropetrovsk : Izd-vo DGU, 1991.

Polevoi, N. A. *Prognozirovanie smeny paradigmy istoricheskogo poznaniia: poisk metoda*. Odessa: Feniks, 2010.

Pol'ovyi, M. A., *Matematychni metody u doslidzhenni intehral'nykh pokaznykiv sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku (na prykladi dynamiky khlibnykh tsin u Rosiis'kii imperii druhoi polovyny XVIII – pochatku XX st.)*. Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk zi spets. 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi derzhavnyi universytet, 1997.

Shikhov, K. and Svyatets, Y. “OCR – Gold of Optical Illusions (Visions of Cyrillic).» In: *Data Modelling. Modelling History. XI International Conference of the Association for History and Computing. August 20–24, 1996. Moscow State University. Programme. Abstracts*, ed., L. Borodkin, 57-8. Moscow, 1996.

Shykhov, K. L. *Zems'ka dobrodiinist' na Katerynoslavshchyni 1866–1913 rr. (komp'iuterni tekhnologii obrobky ta analizu dzherel)*. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet, 2003.

– *Zems'ka dobrodiinist' na Katerynoslavshchyni 1866–1913 rr. (komp'iuterni tekhnologii obrobky ta analizu dzherel)*. Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet, 2003.

Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky : zb. nauk. pr. Vyp. 25 (2015). http://history.org.ua/LiberUA/sid_2015_25/sid_2015_25.pdf.

Sviatets, Iu. A. “Istoricheskaia informatika na istoricheskom fakul'tete Dnepropetrovskogo gosuniversiteta”, V *Opyt komp'iuterizatsii istoricheskogo obrazovaniia v stranakh SNG. Sbornik statei*, pod. red. V. N. Sidortsova i E. N. Balykinoi, 30–9. Minsk: BGU, 1999.

– “Nauchno–uchebnyi seminar “Komp'iuting v izuchenii srednevekovoi istorii”». *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii “Istoriia i komp'iuter”*, № 20 (1997): 31–33.

– *Kliometryka. Pidruchnyk dlia studentiv istorychnykh fakul'tetiv vyshchykh navchal'nykh zakladiv*. Ch. 2 (Formal'no-kil'kisni ta matematyko-statystychni metody). Dnipropetrovs'k: Vydavnytstvo Dnipropetrovs'koho universytetu, 2003.

– *Sotsial'no-ekonomichna typolohiia selians'kykh hospodarstv Ukrainy u roky nepu (masovi dzherela ta metody ikh doslidzhennia)*. Dys.... kand. ist. nauk: 07.00.09, Dnipropetrovs'kyi derzhavnyi universytet, 1993.

Sviatets', Iu. A. ta Doorn, P. K. *Kliometryka. Pidruchnyk*. ch. 1 (Informatsiini tekhnologii ta instrumenty). Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DDU, 1998.

Sviatets', Iu. A. *Ukrains'ke selians'ke hospodarstvo ta nova ekonomichna polityka. Kliometrychnyi analiz sotsial'no-ekonomichnoho protsesu*. Monohrafia. Dnipropetrovs'k : Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu, 2007.

– *Ukrains'ke selians'ke hospodarstvo v roky novoi ekonomichnoi polityky (statystychni dzherela ta metody doslidzhennia)*. Dys.... d-ra ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet imeni Olesia Honchara, 2008.

– “SGML document structure as “Orchard of divergencing paths”: Technological and Methodological Aspects”. In: *Data Modelling. Modelling History. XI International Conference of the Association for History and Computing. August 20–24, 1996. Moscow State University. Programme. Abstracts*, ed., L. Borodkin, 31-2. Moscow, 1996.

Tarnopol's'ka, I. O. *Kyivs'kyi “Synopsis” v istoriohrafichnomu ta dzhere-loznavchomu aspektakh*. Avtoref. dys.... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi derzhavnyi universytet, 1998.

– Kyivs'kyi "Synopsys" v istoriohrafichnomu ta dzhereloznavchomu aspektakh. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi derzhavnyi universytet, 1998.

– "Kievskii "Sinopsis" XVII v.: tekhnologiya atributsii teksta i metodika opredeleniia zhanra". V: *Krug idei: istoricheskaia informatika na poroge XXI veka. Trudy VI konferentsii Assotsiatsii "Istoriia i komp'iuter"*, otv. red-ry L. I. Borodkin, I. P. Smirnov, I. F. Iushin, 380–395. Moskva; Cheboksary, 1999.

Topka, R. V. "Povnotekstova baza danykh "Nakazy ta pryhovory selian do Pershoi Derzhavnoi Dumy Rosii"». *Informatsiini tekhnologii u nauksi ta osviti. Vseukrains'ka konferentsiia molodykh naukovtsiv*, 15–18 kvitnia 1997, 187. Cherkasy, 1997.

– *Formuvannia suspil'no-politychnykh idealiv ukrains'koho selianstva za nakazamy ta ukhvalamy do I Derzhavnoi Dumy: dzhereloznavcho-metodolohichni aspekt*. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet, 2002.

– *Formuvannia suspil'no-politychnykh idealiv ukrains'koho selianstva za nakazamy ta ukhvalamy do I Derzhavnoi Dumy: dzhereloznavcho-metodolohichni aspekt*. Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet, 2002.

University of St. Gallen. "Ukrainian regionalism: a research platform". Accessed October 5, 2018. <http://www.uaregio.org/>.

Vashchenko, V. V. "Chytaiuchy profesora V. V. Pidhaiets'koho: deiaki problemy metodolohii istorychnoi nauky". *Naddniprians'ka Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, Vyp. 10 (2012): 302–313.

Vashchenko, V. V., Dmytriieva, V. A., Sviatets'. Iu. A. ta Topka, R. V. "Primum Vivere – Primum Agere (do 60-richchia vid dnia narodzhennia doktora istorychnykh nauk, profesora Vitaliia Vasyl'ovycha Pidhaiets'koho)». *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriia : Istoriia ta arkeholohiia*, t. 19, vyp. 19, (2011): 17–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2011_19_19_5.

Zherebtsova, L. Iu. "Polnotekstovaia informatsionno-poiskovaia sistema "Myto"». *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii "Istoriia i komp'iuter"*, № 34 (mai 2006): 173-174.

– "Sozдание bazy danykh "Myto"». *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii "Istoriia i komp'iuter"*, № 32 (aprel' 2004): 93–95.

– "Sozдание elektronnoho resursa po istorii tamozhennoi sluzhby Velikogo kniazhestva Litovskogo (na primere bazy danykh "Myto"». *Informatsionnyi biulleten' Assotsiatsii "Istoriia i komp'iuter"*, № 36 (oktiabr' 2010): 65-66.

– *Formuvannia mitnoi sistemi na ukrains'kikh zemliakh Velikogo kniazivstva Litovskogo: dzherela i metodi doslidzhennia*. Avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kii natsional'nii universitet, 2008.

– *Formuvannia mitnoi sistemi na ukrains'kikh zemliakh Velikogo kniazivstva Litovskogo: dzherela i metodi doslidzhennia*. Dis... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetrovs'kii natsional'nii universitet, 2008.